

הגאוגרפיה המקראית בלבוש "ציוני"

(מנשה הראל, הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל, הוצאת זמורה-ביתן, תל-אביב 1997, שני כרכים, 911 עמ')

הגאוגרפיה ההיסטורית עיקרה שחזור מצבים גאוגרפיים בתקופות מסוימות. ענף-בת מדעי זה בודק תהליכים והתפתחויות גאוגרפיות-היסטוריות לפי סולם זמנים אנכי - התקופה המקראית, תקופת המשנה והתלמוד, התקופה הביזנטית, המוסלמית, הצלבנית, ימי-הביניים, המאה התשע-עשרה והעת החדשה - וכן עוסק ביצירת חתכי-רוחב (Cross-Section), דהיינו, בחקר ובשחזור תקופות ואירועים ייחודיים ב"כלים" גאוגרפיים. כל זה כדי להעריך, לתאר ולהבין את רוח התקופה ואת מערכת היחסים המרחביים שפעלו לעיצוב דמותה.

"הכלים" הראשוניים של התחום המחקרי הם בעיקרם ממצאי חפירות ארכאולוגיות: חרסים, אֶפִיגְרָפִיָה, מטבעות, מבנים פיסיים, תרבות חומרית ועוד, ולגבי תקופות מאוחרות יותר: תעודות, מסמכים, מבנים פיסיים, ריאיונות אישיים, יומני זיכרונות ומסעות ועוד.

חקירתה של הגאוגרפיה ההיסטורית-מקראית בעייתית ביותר, בשל מחסור בממצאים תרבותיים-פיסיים ובשל הישענותה היתרה על ספרות קודש: התנ"ך, התלמוד, והספרים החיצוניים וכן על גאוגרפיהם והיסטוריונים שספריהם ומחקריהם מוטים, מעובדים ומהווים "כלי שני" (יוסף בן-מתתיהו, פְּלִינְיוֹס "הזקן", פִּילוֹן האלכסנדרוני, נִיקוֹלָאוֹס איש-דמשק, אֶבְסֶבְיוֹס, היפולִיטוֹס ואחרים).

אחד ממניחי-היסוד למחקר הגאוגרפיה-ההיסטורית של ארץ-ישראל הוא אדם ג'ורג' סְמִית שספרו בנושא זה הנו ספר יסוד למחקר הגאוגרפי-היסטורי של ארצנו.¹ סמית גם פרסם אטלס מקיף, גאוגרפי-היסטורי, בשנת 1915. חוקר זה הקים דורות של ממשיכים שהתמחו בחקר הארץ ובהכרתה.

1. A.G. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, London 1894.

הגאוגרפיה ההיסטורית, בעיקר זו של העת העתיקה, חייבת להתבסס על חפירות ועל מחקר ארכאולוגי. ואמנם הזיקה בין שני מדעים אלו הדוקה ביותר, עד שחלק מהארכאולוגים שחפרו בארץ ובסביבתה, הגדירו עצמם לא אחת גם כגאוגרפים-היסטוריים, ועסקו גם בהיבטים מרחביים שחרגו מתחום אתרי החפירות. כאלו היו: מיכאל אבי-יונה - משחזר ירושלים מתקופת בית-שני, פ"מ אָבֶל, יוחנן אהרוני - מבכירי המדענים בארצנו, ו"פ אולֶבְרֵיט, נלסון גליק, שמואל ייבין, בנימין מזר וּבְנוֹ רותנברג.

מחקריהם הרחיבו את היריעה ותיארו מרחבים גאוגרפיים על תרבותם הרוחנית והחומרית, יחסי זיקה בין יישובים, תחבורה, כלכלה ומבני יישובים. אך עיקר מחקרם התבסס על ההיבט הכרונולוגי, שהוא הלוח של המחקר ההיסטורי.

רבים אחרים נעו בין שתי הדיסציפלינות ונגעו בכתביהם גם בהיבטים ההיסטוריים וגם באלו הגאוגרפיים, ולמעשה ניסו בכל כוחם להציג את מירב המְצָאי הפיסי והרוחני של ארצנו לאזוריה השונים; כאלו היו: מנחם זהרוני, בדגש ביולוגי; ב"צ לוריא בדגש מקראי; מגן ברושי, בדגש ארכאולוגי; יוסף ברסלבסקי, בעל נטייה להיסטוריה; וזאב וילנאי, שהיה "אנציקלופדיה מהלכת על שתיים" וניסה לאחוז בכל הדיסציפלינות, עד שכונה עצמו "נוֹפֶן" (איש ידיעת-הארץ).

בין כל הקטבים הללו, היסטוריה, ארכאולוגיה, גאוגרפיה-היסטורית ובעיקר אהבת-הארץ וידע רב-אופקים בנושאים נרחבים, נע פרופ' מנשה הראל, שניכרת בספריו, במאמריו ובעבודותיו השפעתם של הראשונים, כאדם סְמִית, רוֹבֵינְסוֹן, גֶרֶן, וְיֶלְסוֹן ואחרים ושל חוקר מאוחר יותר, דניס גֵילי, שאת ספרו - הגאוגרפיה של המקרא, תל אביב 1961 - אף ערך הראל.

מנשה הראל מוכר מזה יובל שנים כמומחה לידיעת-הארץ, כטייל וכסייר ותיק, שהדריך והוביל מסעות בפלמ"ח ובתנועות-הנוער. כעמיתו שמריהו גוטמן, הכיר את הארץ ברגליו.

אהבתו העיקרית של הראל היא תקופת המקרא, ואמנם מרבית מחקריו ממוקדים בחתך-רוחב זה. הראל טיפל רבות במדבר-יהודה ואף כינהו "מדבר יהודי" במאמרו "מדבר יהודה, נתיבותיו ומסילותיו" (ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ל"א/א-ד, תשנ"ז, עמ' 180-184), וכן בחוברתו - התנחלות יהודית בארץ יהודה, תל אביב 1976. מחקרו המקיף והמעמיק ביותר בדיסציפלינה זו של גאוגרפיה היסטורית-מקראית, התפרסם בספרו הידוע - מסעי סיני, תל אביב 1968, שבו הוא מתמקד בנושא: תוואי מסלול בני-ישראל מארץ גושן לכנען. התזה המרכזית שלו היא הישענות על מרחבים ואתרים גאוגרפיים: מקורות מים, שבילים ודרכים, יישובים, שטחי חקלאות, מרחקי הליכה ועוד.

כידוע המסלול של בני-ישראל מוטל בספק עד עצם היום הזה. האירוע לא הותיר כל עקבות בשטח, מלבד דמיון בשמות, שהראל מנסה לראות בהם סימני-דרך (ג'בל סן-בישר כהר-הבשורה, מצודת ג'ונדי, שמות ואדיות ונאות-מדבר שונים).

מנשה הראל, כירושלמי מימים ימימה, כתב ספר מקיף על עירו ובו דגש עיקרי על תקופת המקרא, תוך ניסיון נוסף לזהות שמות ואתרים מקראיים בעיר (זאת ירושלים, תל אביב 1969). גם כאן לא תמיד עולה תיאורו הגאוגרפי בקנה אחד עם המחקרים הארכאולוגיים שבשטח, וזיהויים שונים מצויים בפלוגתא עם החוקרים השונים.

הראל התמקד בספריו ובמחקריו בתרבות החומרית ובעיקר בענפי החקלאות השונים בעת העתיקה. כך במאמרו: 'את הדגן, את התירוש ואת היצהר', קרדום 7 (1979), עמ' 27-28, ו'הרקע הגאוגרפי, הכלכלי וההיסטורי לגידול הזית בתקופת המקרא', ישראל - עם וארץ (מוזיאון הארץ), ה-1 (1990), עמ' 131-140, ובעיקר בשני ספריו המקיפים, שהיו מעין הקדמה לספרו המונומנטלי האחרון, מסעות ומערכות בימי-קדם, תל אביב, 1982; הנוף, הטבע והאדם במקרא, תל אביב, 1984.

שני הכרכים הנוכחיים הם סיכום של מרבית ספריו, של מאמריו ושל מחקריו, והם חובקים כארבעת אלפים שנה, מתקופת המקרא ועד תחילת המאה העשרים. זו, כמובן, משימה כמעט בלתי אפשרית, ומכאן היקפו של הספר, כאלף עמודים. למחבר כמעט שלא היה מפלט מלחלק את ספרו ל"שכבות" היסטוריות (חתך אורך): רקע גאוגרפי כללי, תקופת ההתנחלות ובית-ראשון, בית-שני, המשנה והתלמוד, התקופה הערבית מהמאה השביעית, התקופה הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית, המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. כל תקופה מיוצגת גם בחתך רוחבי של אזורי הארץ השונים, ההתפתחויות והאירועים הבולטים.

מטבע הדברים, כבכתביו הקודמים הרבים, מתמקד מנשה הראל בהיבט "הציוני", דהיינו בקשר של הארץ ליהודים והאחרונים לארץ, תוך המעטת חלקם של עמים ושל תרבויות אחרות בחיים ובבנייה בארץ. כן ניכרת התמקדות מוגזמת ביותר בתקופת המקרא, למרות הידע המדעי המועט לגבי תקופה זו, וכדבריו בהקדמה לספר:

המניעים למחקרי הם הזדהותי הנפשית והמעשית המלאה עם היצירה החומרית והרוחנית של עם ישראל בשנות עיצובו.

17 מתוך 24 פרקי הספר מוקדשים לתקופות המעצבות (הפּוֹרְמַטִּיבִּיות), תוך התעלמות חלקית מהעשייה הגאוגרפית היוונית, הרומית, הפרסית ושל עמים אחרים.

דווקא התקופות הידועות יותר, מהכיבוש הערבי ועד ימינו, שאת שרידיהן ניתן לזהות על פני השטח, יוצאות מקופחות. בכלל, ככל שאנו מתקרבים לימינו אנו, ובעיקר מהעת החדשה, בשלהי המאה התשע-עשרה, החומר שמגיש הספר דל, הניתוח העמקני-דקדקני נעדר, ואין הוא עומד בקריטריונים של המחקר הגאוגרפי-היסטורי המוכר כיום. לא מעט מן התיאורים והטיעונים התבררו כשגויים במחקרים אחרונים של תולדות ההתיישבות והעליות הראשונות.²

מנשה הראל מרבה בספרו המסכם להתבסס על גורמים גאוגרפיים קלסיים: עורקי תחבורה ותעבורה, מקורות מים, אתרי קרבות ותכונותיהם הגאוגרפיות, איתור יישובים ומקורות תעסוקה ומיקומם. אך חולשתו העיקרית בכך שהוא מתבסס בעיקר על פסוקים מן המקרא, ואינו משתמש בממצאים חדשים ובמחקרים עדכניים. יש לזכור כי פרקים רבים במקרא נכתבו והתפרשו זמן רב אחרי האירועים המתוארים בהם, ומגמתם העיקרית היא דתית-חינוכית. הראל התעלם ממחקריהם ומספריהם של ישראל פינקלשטיין,³ עמיחי מזר,⁴ אבנר גורן,⁵ אבנר רבן⁶ ועוד.

מנשה הראל מוביל זה עשרות שנים מגמה ייחודית זו באקדמיה, מגמה שמעדיפה ספרות פופולרית יותר, ומתמקדת בגאוגרפיה היסטורית יהודית

2. ראה למשל: 'י-בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ ישראל: 1882-1914, ירושלים תשמ"ח; ר' אהרונסון, 'שלבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, כרך א', ירושלים תשמ"ב, עמ' 25-84; 'י' גולדשטיין ו'י-בן-ארצי, מושבה לא נושבה: פרשת עין-זיתים - 1890-1910, חיפה תשנ"א; ר' קרק, גאולת הקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990. אלו חקרו את העליות הראשונות, המושבות הראשונות, ההתיישבות הגרמנית, הטמפלרית וכו'.
3. כגון: 'י' פינקלשטיין וז' וילנאי (עורכים), קדמוניות סיני, תל אביב 1980; 'י' פינקלשטיין, 'השרידים הנזיריים-ביזנטיים באזור ג'בל אַם-שוּמַר בדרום סיני', סיני (מסדרת פרסומי ארץ - אוניברסיטת תל אביב), תל אביב 1987, חלק ב, עמ' 675-686.
4. כגון: ע' מזר, תל-קסילה, תל אביב 1983; ע' מזר, 'מקדשים פלישתים נוספים בתל-קסילה', קדמוניות, שנה ט' (תשל"ז), עמ' 115-118; ע' מזר, 'החפירות בתל-קסילה', שנתון מוזיאון הארץ, מס' 14 (1972), עמ' 101-104; מס' 15-16 (1974), עמ' 38-43, מס' 17-18 (1976), עמ' 26-33; ע' מזר, 'תל קסילה', מתוך: השרון - בין ירקון לכרמל (מסדרת פרסומי ארץ - אוניברסיטת תל אביב), תל אביב 1990, עמ' 233-248.
5. כגון: א' גורן, 'הנואָמיס בדרום סיני', מתוך: ז' משל ו'י' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, תל אביב 1980, עמ' 234-264; א' גורן ואחרים, 'חריתות הסלע של דרום סיני', סיני (מסדרת פרסומי ארץ - אוניברסיטת תל אביב), תל אביב 1987, חלק ב, עמ' 605-616.
6. כגון: א' רבן, 'קיסריה ונמלה - 1988', חדשות ארכיאולוגיות, צ"ג (1989), עמ' 55-59; א' רבן, 'הפלא השמיני - קיסריה', ים, 16 (1990), עמ' 12-16; א' רבן, 'נמליה העתיקים של קיסריה', קדמוניות, י"ד-4 (1981), עמ' 80-88; א' רבן, 'ספנות וספינות בציוור הקיר של תרה', קדמוניות, י"א (1987), עמ' 18-21.

ו"ציונית", תוך התעלמות, לפחות חלקית, מביקורת המקרא ומהארכאולוגיה המודרנית.

הספר רב ההיקף, חשוב להכרת הארץ וישובה בתקופות השונות, בעיקר בתקופה המקראית. הוא עשיר באיורים, בתצלומים ובמפות, כמאה במספר, בחלקם הקטן לא צוין מקורם.⁷ הספר מצויד בלוח זמנים ומאורעות בולטים, וכן במקורות ביבליוגרפיים רבים ובמפתח מפורט.

הספר מיועד לתלמידים, לקורא המשכיל ולשוחרי ידיעת הארץ, מדריכים כמטיילים. חוקרים ואנשי מדע נזקקים מעצם טיבם לספרות מדעית נקודתית, במקום ובזמן.

עברו יותר ממאה שנה מאז פרסום ספרו של אדם סמית וניתן לראות בפרופ' מנשה הראל את ממשיכו הנאמן.

7. כגון: גבולות מדיניים ונחלות השבטים בארץ ישראל, עמ' 31; תרשים המקדש הישראלי, עמ' 34; מדידת שדות במצרים, עמ' 41; דרכים בינלאומיות במזרח הקדום, עמ' 41; ועוד.